

LIRO – EPIKALÍQ SHÍĞARMALARDA KÓRKEM SÚWRETLEW QURALLARÍ HÁM USILLARÍ

F.A.Qaniyazova – metodist

Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliǵı

Tayanch so'zlar: ballada, trop, liro-epik, metafora, sıfatlash, antiteza, mybolag'a.

Ключевые слова: баллада, троп, лиро-эпос, метафора, эпитет, антитеза, гипербола.

Key words: ballad, trop, lyro-epic, metaphor, epithet, antithesis, hyperbole.

Kórkem súwretlew quralları yaǵnıy troplar lirikalıq hám liro-epikalıq shıǵarmalarda kórkemlik tásirshenlikti arttırıw jáne de waqıyalardı kúshli lirizm menen bayanlaw ushın qollanıladi.

Trop sózi – basqa násege aylanıw, ózgeriw mánilerin ańlatadı. Kórkem shıǵarmada troplar bir nárseni súwretlew ushın sózdıń tópkilikli mánisinde emes, al basqa ózgergen, awıspalı mánisinde, az sóz benen kóp máni jetkerip beriwde paydalanıladi.

Epitet – kórkem shıǵarmada eń kóp qollanılatuǵın troplardıń biri bolıp, ol shıǵarmanı hár túrli reńlerde boyap, túrlendiredi. Balladada epitetler shıǵarmanıń kórkemligin támiyinlep ǵana qoymay, shıǵarmanıń mazmunın ashıwda da úlken xızmet atqaradı. Mısalı:

Qanlı maydan, qáhárli qıs, qalıń qar,

Túnergen túń, tumlı-tustan tunshıqqan.

Bunda avtor urıs maydanınıń kórinisn isenimli ashıp kórsetiw ushın kórkem boyawlardan paydalanadı. Epitetler belgili bir seslik uyqasta (q-q, q-q, t-t) tańlanıp, alliteraciya payda etip kelgen.

Tuńǵıyıq túń, túsi suwıq, ızǵar túń,

Qamis shiyden esitiler sırlı túń. [13:99]

Báhardıń hár túrli muqamǵa dóńip, ǵa jadrawın, ǵa túneriwın, birden ózgeretuǵın tábiyatın túń jarpında baqlap otırǵan diyxanlar tilinen epitetler arqalı obrazlı bayanlaydı.

Teńew - kórkem shıǵarmada bir zattı ekinshi bir zat penen salıstırıp kórsetiw maqsetinde paydalanıladi. Bul haqqında ádebiyatshı S.Axmetov hám Q.Sultanov bılay deydi: «Kórkemlew qurallarınıń barlıq túrlerindey-aq, teńewler de jazıwshı ósken ortası, ózine shekemgi ádebiy dástúr menen baylanıslı qollanıladi. Óytkeni, avtor teńewlerdi ózine tanıs, xalıqqa túsinikli, sol xalıqtıń turmıs tirishiligine baylanıslı jaǵdaylardan aladı» [1:155]. Mısalı:

“Aspan boldı un elegen elektey,

Aspan boldı túbi tesik shelektey.”

“Sırǵaday sıldırıp jasıl japırqlar

Big-jıǵ juǵırılar – quslar, shımslıqlar”. [13:100]

Birinshi mısalda avtor báhardıń oǵada jawın-shashnılı bolıp kelgenin «un elegen elekke» yamasa «túbi tesik shelekke» teńeydi. Ekinshi mısalda tábiyat kórinisi kúta sulıw sıızıp berilgen, japırqlardıń ırǵatılıp, sıldırılıp turǵan kórinisn qızlardıń qulaǵındaǵı sırgalarǵa teńeydi.

Metafora – (grekshe “meta”-qaytadan, “fora”-kóshiremen) eki predmet yaki hádiyse arasındaq uqsaslıqqa tiykarlanadı, uqsatılıp atırǵan predmetke uqsawshı predmettiń qásiyetleri, sıpatı, belgileri kóshirilip ótkeriledi. Mısalı:

Lekin kókleń kúlmes, jadıramas kún,

Móldir kókti bulıt qaplaǵan qashshan,

Bul báhár ózgeshe, bul báhár ǵamgun,

Nóser jawın quyıp zarlanar aspan. [13:101]

Insaniyatqa tán sezimlerdeń tábiyat qubılıslarına sındırılıwı arqalı ele on gúlinen bir gúli ashılmaǵan qızdıń ayanıshlı óliminen pútkil jer júzi lárzege kelgenligi obrazlı bayanlanadı.

Balladada metaforalar dóretiwshiniń niyetin, alǵa qoyǵan ideyaların, oy-pikirin tolıq hám kórkem jetkerip beriw ushın qollanıladi.

Aynala saǵım kók teńiz,

Kók teńiz tolıqlanıwda

Biraqta sonnan bir urtlam

Bir tamshı jetpes arıwǵa. [11:96]

Shóldegi saǵımınıń kók teńizge megeziliwi arqalı shayırlıq qaharmannıń tartıp kiyatırǵan azabın oqıwshı kóz aldına keltiriw, shıǵarma dramatizmligin asırıwda qollanıladi. Qulaǵızıp qulaǵan qız aynalaǵa qarap «kók

teńiz»diń tolıqlanıw turǵan kóredi, biraq qansha urınsa da oǵan jete almaydı.

Kórkem shıǵarmada anaw yaki mınaw nárselerdi, shárayatlardı, kórinislerdi, olardıń is-háreketlerin shennen tısqarı bórttirip kórsetiw giperbola dep júritiledi. Balladalarda giperbolalar shıǵarmadaǵı keskinlikti, kóterińkilikti kúsheytiw ushın qollanıladi. Mısalı:

“Basılǵan ayaqlar qanǵa malındı,

Jas penen sóndirdik janǵan jalındı”. [6]

“Ańsat olja qanlı qolǵa ilindi,

Tisler-tiske qayralısqı jelindi”. [8:49]

“Sebebi Xiywaǵa shaqırtıptı xan,

Tırnaqtıń ushında kórinipti jan.” [12:43]

Janlandırıw – adamǵa tán bolǵan qásiyetlerdi jansız predmetler, tábiyat hádiyseleri, haywanat ya quslarǵa kóshiriw arqalı payda bolatuǵın súwretlew quralı. Bul termin grek tilinen alınıp, «kelbet jasayman» degen mánisti ańlatadı. Balladada janlandırıw insaniyat qıyalı nátiyjesinde jasaladı. Mısalı, Saparbay Tájimuratovtıń «Adam hám Amiń» balladasında adam Amiń menen óz ara sóylesedi, adam óz dárterin bayan etedi:

Adam ayttı: «Bul dúnyada joq teńiń.

Sen ózegi Insan sürer ómirdiń!»

Amiń ayttı: «Kewilińdi bas adam,

Kereǵıńnen artıq bolar bermegim!» [13:86]

Sunday-aq, balladada syujettiń sheshiliwinde janlandırıw ónimli qollanıladi. Bir toqtamǵa kele almay atırǵan qaharmanǵa avtor tárepinen tábiyat qubılıslarına jan endirip oǵan járdemge jiberiledi.

Ol tek imlar saǵan ya janıp ósh dep,

«Meyliń ya bunda qal, ya onnan kósh», - dep,

«Men sendey mınlarǵa guwa bolǵanman» -

Dep eskertip qoyar tek saǵan, saǵan... [9:82]

Bunda ómir jolın tańlay almay ekilenip turǵan qızǵa ay simvolikalıq obrazınıń járdemge keliwi arqalı shıǵarmanıń sheshimi ayqınlasadı. Qız ilahiydan jiberilgen kúshitiń málsháhati menen qıyalındaǵı shiyelenisken mashqalalarǵa sheshim tapqanday boladı.

Hár bir jazıwshı tili ózine tán qurılısqı iye. Eger onıń sóz baylıǵı ana tiliniń sózligi tárepinen belgilense, qollaytuǵın ǵap dúzilisin ózine tán formaları da sol tildiń sintaksislik qurılısı tártibi menen júzege keledi. Kórkem sintaksiste ritorikalıq sorawlar, intonaciya, pauza, ritorikalıq qaratpa, úndewler, tákirarlawlar, antiteza, inversiya sıyaqlı usıllar shıǵarmanıń ádebiy tilin kórkemlep beriw ushın qollanıladi.

Ballada ushın tán bolǵan ózgesheliktiń biri – bul kórkem tákirarlar bolıp esaplanadı. Olar ballada waqıyasınıń rawajlanıwın, dramatizmdi, keskinlikti payda etiwde, waqıyanı bayanlawdıń tez rawajlanıwında úlken ról oynaydı. Dúnya ádebiyatında dóretilgen xalıq balladalarında tákirarlar dáslep hár bánt sońında shártli túrde qollanılǵan bolsa, sońın ala bul qaǵıyda ózgeritilip ápiwayı tákirarlar (ayırım sóz hám sóz dizbekleriniń tákirarlanıwı) paydalana basladı. Qaraqalpaq balladalarında hár bánt sońında qaytalanatuǵın tákirarlar da ushıraydı. Mısalı, J.Aymurzaevtıń «Gúlbáhárım kórinde maǵan» balladasında tákirardıń usı túri qollanıladi:

Búlbiller sayraǵan shámen baǵında,

Uyqılap jatqan edim báhár shaǵında,

Seskenip oyandım tańnıń waǵında,

Túsimde Gúlbáhár kórinde maǵan. [3:27]

Sunday-aq qatarlar arasında da poetikalıq tásirshenlikti kúsheyttiriw ushın da tákirarlar qollanıladi. Mısalı:

Ǵamgun qosıq oqır bir oyshan bala,

Sıbırlap jılaydı lábi dirildep,

Sıbrlap jılaydı lábi dirildep,
Soń appaq tósekke atadı boyın. [10]
Yamasa:

Sen awıl qızı ediń ápiwayı ǵana,
Ómir girdikarın tatpaǵan ele,
Sen awıl qızı ediń ápiwayı ǵana.
Júziń nurgá tolıp jasnaǵan ele. [7]

«Ballada waqıyası, - dep jazadı V.Jirmunskiy, -epikalıq tákirarlanıwlar jolı menen rawajlanıp baradı. Ballada da tákirardıń sonday túri paydalanıladı, ol shıǵarma waqıyasın bir basqısthan ekinshi basqıshqa alıp ótiwge xızmet qıladı...»[5]

Antiteza – (grekshe, “antithesis” – qarama-qarsı degen mánisti bildiredi) kórkem shıǵarmada waqıyalar, obrazlar, túsinikler bir-birine qatań qarama-qarsı qoyılsa, antiteza usılı kelip shıǵadı [2:18]. Máselen, J.Ízbasqanovtıń «Eki ólim balladası»nda ómirdegi jaqsılıq hám jamanlıq tuyǵıları óz ara kontrastqa qoyıp súwretlengen.

Óń gúlinen bir gúl ashılmaǵan qız,
Keshe kútpengende kóz jumdı.
Gúzgi aqsham payıtı siyrekspis juldız,
Gúzgi dalalardı telmirdi muńı...[4:81]

Shıǵarma eki bólimnen ibarat bolıp, birinshi- bólim bir qızdıń óliminiń nátiyjesinde artında qalǵan insanlarınıń qayǵı-hásiret shegip qalǵanlıǵı ayıladı, al ekinshi-bólimde bolsa adamlarǵa hár dayım jamanlıq oylap júriwshi insannıń qazası. Bul eki ólim óz ara kontrastqa qoyılıw arqalı jaqsılıq hám jamanlıqqa adamlardıń múnásibeti ashıladı.

Shın. Ómir bar jerde qaza bar deser,
Búgin taǵı biri álemnen ótti.
Ásirlerden beri gezgen dárdeser,
Onıń hám basına jetti. [4:81]

Bunda eki insannıń biymezgil ólimi hám lirikalıq qaharmanda olardıń óliminen payda bolǵan tásirini nátiyjesinde shıǵarmanıń bir pútın mazmunı kelip shıǵadı.

Ritorikalıq soraw. Jazıwshı oqıwshınıń dıqqatın belgili bir hádiysege yaki mashqalaǵa qaratıw, óziniń kúshli sezimlerin bildiriw hám kóterińki pafostı kúsheytiw maqsetinde shıǵarmada bazıda ritorikalıq sorawlar beredi. Shıǵarmada ritorikalıq soraw beriledi eken, oǵan kim-nendur juwap talap etilmeydi, bálkim usı arqalı oqıwshınıń sóz etilip atırǵan hádiysege ayrıqsha itibar menen qarawdı úndeydi, yaǵnıy óziniń kúshli sezimlerin oqıwshıǵa sıńdıredi. Mısalı:

“Aytshı seniki ne bunshelli nalıw,
Qızlarǵa qıyınba kelinshék bolıw?!”
“Seniń iqtıyarıń, erkiń ózińde,
Artıńa qaraysań ne bar izińde?!” [9:79]

Avtor ritorikalıq soraw arqalı lirikalıq qaharmanıń tereń oy taslaydı, onı óz muhabbatına sadıq qalıwǵa shaqıradı.

Ritorikalıq qaratpa. Ayırım waqıtlar shayır yaki jazıwshı shıǵarmaǵa qatnasıwshı personajlarǵa, nárse-hádiyselerge mırájáát etedi. Bunı ádebiyatıa ritorikalıq qaratpa dep ataydı. Mısalı:

“Ayaday jer ústi kewlime ayan,
Sen ózge qushaqta qalǵıma oyan!”

“Maǵan muńayasań, sen nege jalǵız,
Endi qıyalıńdı túsindim, áy qız...!” [9:79]

Qaraqalpaq ádebiyatında lıro-epikalıq janrlar, sonıń ishinde balladalar kórkem súwretlew quralları hám usılları tek ǵana kórkemlik tásirshenlikti arttırıp qoymay, ol janrdıń tiykarǵı shártleriniń biri bolıp esaplanadı. Biz bul jumısımızda áne usınday balladaların leksikalıq ózgesheligi menen sintaksislik xızmetin de ashıp kórsetiwge háreket ettik.

Ádebiyatlar

1. Ахметов С., Султанов Қ. Әдебиеттануы. –Нөкіс: «Қарақалпақстан». 1987.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1994.
3. Аймурзаев Ж. Жетпіс тоғызыншы бәхәр. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1989.
4. Избасқанов Ж. Өмірге қуштарлық. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1987.
5. Жирмунский В. Английская народная баллада. <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/le2/le2-0491>
6. Қарабаев М. Жүреkte қалған саза. –Нөкіс: // «Әмиўдәрйя», 2000. №5.
7. Нурыллаев Ж. Дүньяда жүрек бар. –Нөкіс: // «Әмиўдәрйя», 2000, №5.
8. Пиржанов У. Онда бәхәр еди. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977.
9. Пиржанов У. Гүзги жапырақлар. –Нөкіс: «Қарақалпақстан». 1983.
10. Реймов К. Бала ҳаққында ғамгун баллада. –Нөкіс: // «Әмиўдәрйя», 1988, №10.
11. Сейтназаров Ғ. Сырласыў. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977.
12. Тәжимуратов Ә. Саўға. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1983.
13. Тәжимуратов С. Кеўил тербенислери. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1986.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolamizda qoraqalpoq adabiyotidagi balladalarining badiiy til masalasiga bog'liq o'ziga xos jihatlarga to'xtab o'tdik. Undagi badiiy tilning mazmunga, formaga ta'siri, tasvirlashdagi ahamiyatini tahlil qildik. Binobarin, balladalar badiiy tili juda boy janr. Bizningcha bu mavzu alohida tadqiqot ishlarini talab qiladi, deb o'ylaymiz.

РЕЗЮМЕ

В данной статье мы остановились на специфике баллад в каракалпакской литературе, связанной с проблемой художественной литературного языка. Мы проанализировали влияние литературного языка на содержание, форму и его важность в описании. Следовательно, литературный язык баллад - очень богатый жанр. Мы считаем, что эта тема требует специального исследования.

SUMMARY

In this article, we have focused on the specifics of ballads in Karakalpak literature related to the issue of literary language. We have analyzed the influence of literary language on content, form, and its importance in description. Consequently, the literary language of ballads is a very rich genre. We think that this topic requires special research.

QARQAQALPAQ ÁDEBIYATÍNDÁ POEMANÍŃ JANRLÍQ HÁM FORMALÍQ ÓZGESHELIGI

Q.Mambetov – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doctori*
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: janr, forma, túr, lirika, epika, drama, poema.

Ключевые слова: жанр, форма, вид, лирика, эпика, драма, поэма.

Key words: genre, form, kind, lyrics, epic, drama, poem.

Biz kórkem ádebiy janr haqqında sóz qozǵar ekenbiz, bul orında ádebiy janrdıń uzaq tariyxıy dáwirler dawamında tuwılıp, qalıplesip hám rawajlanıwın, onıń predmetin, usı predmetlerdi kórkem sáwlelendiriwde onıń waqıtqa

qatnasın da analizlewge haqılıımız. Sebebi «janr rawajlanıp otıratuǵın uǵım. Janrlıq rawajlanıwıń ózi janlı process. Janrlar payda boladı, rawajlanadı, ózgeredi, joq boladı, jańadan payda boladı» [1]. Biraq bul ósiwshilik hár bir